

Strömsborgs kvarn vid Pinnarpsbäcken

Kulturhistorisk utredning 2018

Kisa socken
Kinda kommun

LÄNSSTYRELSEN
ÖSTERGÖTLAND

Innehåll

Inledning	3
Syfte	4
Metod	4
Befintliga kunskapsunderlag	5
Fornlämningsmiljö	6
Den vattenanknutna kulturmiljön	6
Kulturhistorisk bedömning	12
Referenser	14
Tekniska uppgifter	15
Bilaga. Tabell över nyregistrerade forn- och kulturlämningar inom utredningsområdet.	

Inledning

Länsstyrelsen Östergötland har låtit utföra en kulturhistorisk utredning på fastigheterna Vimantorp 1:2 och 1:18 vid Pinnarpsbäcken i Kinda kommun. Utredningen föranleddes av Naturvårdsenhetens planerade åtgärder avseende vattenverksamhet. Med vattenverksamhet menas åtgärder som antingen syftar till att förändra vattnets djup eller läge, avvattnar mark, leder bort grundvatten eller ökar grundvattenmängden genom tillförsel av vatten. Även åtgärder i vattenområden som härrör till uppförande, ändring, lagning eller utrivning av dammar eller andra anläggningar i vattenområden samt fyllning och pålning i vattenområden klassas som vattenverksamhet.

Arbetet har innefattat kart- och arkivstudier, inventering av utvalda områden i fält samt dokumentation.

Annelie Claësson
Natur- och kulturmiljövårdskonsulent

Omslagsbild:
Strömsborgs kvarn vid Pinnarpsbäcken.
Foto: Annelie Claësson.

Syfte

Syftet med den kulturhistoriska utredningen har varit att ta fram ett fullgott underlagsmaterial avseende kulturmiljöer och fornlämningar på berörda fastigheter, Vimantorp 1:2 och 1:18, samt längs aktuell del av Pinnarpsbäcken. Detta för att kvalitetssäkra pågående och kommande åtgärdsarbeten ur både ett kulturmiljö- och vattenförvaltningsperspektiv.

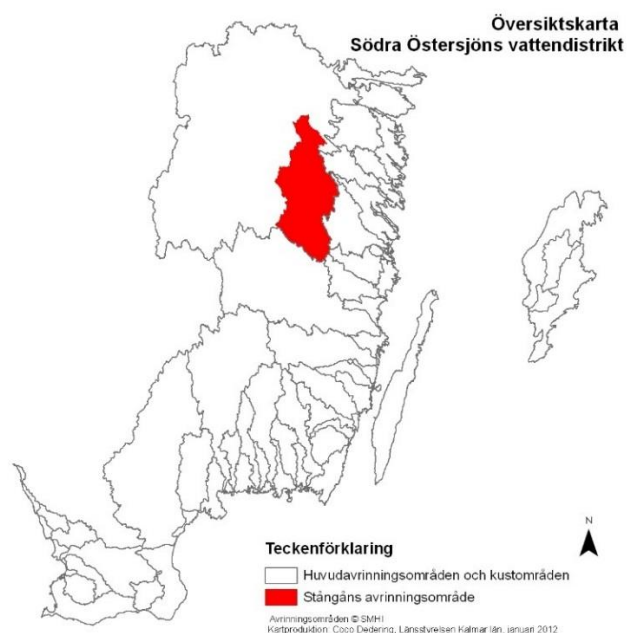
Metod

Utredningen föregicks av en övergripande excerpering innefattande genomgång av tidigare registreringar i fornminnesregistret (FMIS) och en karthistorisk analys. I vissa fall har även sökningar i Ortnamnsregistret (SOFI) och Riksarkivet (SVAR) gjorts. Utöver detta insamlades i någon mån tips ur arkiv och litteratur. Även den biotopkartering samt Bevarandeplan för N2000-område som tidigare utförts i Pinnarpsbäcken kunde bidra med en del kulturhistorisk information (Gustafsson 2006 och Länsstyrelsen Östergötland 2016).

Excerperingen i form av kart- och arkivstudier genomfördes med syftet att utröna i vilken omfattning det inom området för Strömsborgs kvarn förekom tidigare ej registrerade fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar. Det framtagna materialet utgjorde därefter underlag för en riktad fältinventering.

Fältarbetet innebar inventering vid Strömsborgs kvarn samt längs utvald sträcka av vattendraget. Dokumentation av påträffade lämningar har skett i enlighet med Riksantikvarieämbetets anvisning för beskrivning av forn- och kulturlämningar samt rådande antikvarisk praxis. Materialet har därefter registrerats i Kulturmiljöregistret genom Riksantikvarieämbetets digitala registreringsverktyg Fornreg.

Dokumentationen består av digitala foton samt beskrivningar av påträffade lämningar. I samband med fältarbetet har för syftet relevanta kulturmiljöer bedömts ur antikvarisk synpunkt.

Befintliga kunskapsunderlag

Nordöst om Strömsborgs kvarn ligger Föllingsö. Föllingsö är sedan tidigare utpekad som särskilt värdefull ur kulturmiljösynpunkt då det utgör ett riksintresse för kulturmiljö, Föllingsö - Tommestorp [E24]. Föllingsö samt Tommestorp utgör herrgårdsmiljöer av 1700-talskaraktär med välbevarade byggnader. Kring herrgårdarna breder ett öppet, kuperat odlingslandskap ut sig med ek- och hagmarker.

Söder om Strömsborgs kvarn ligger Tidervals kyrka som sedan tidigare är utpekad som särskilt värdefull ur kulturmiljösynpunkt då den utgör ett riksintresse för kulturmiljö, Tidervals kyrka [E23]. Tidervals kyrka är en kyrkby med en unik medeltida träkyrka. Kyrkan är från 1260-talet och uppförd av liggande timmer och klädd med mönsterlagt spån. Till kyrkan hör en klockstapel från 1700-talet, även den klädd i spån. I byn ligger ett före detta skolhus från åren 1868 och 1947 samt gårdsmiljöer med bevarat byggnadsbestånd från 1800- och 1900-tal.

Sydväst om Strömsborgs kvarn ligger Smedstorps dubbelgård. Smedstorp är ett av Östergötlands två kulturreservat och är sedan tidigare utpekad som särskilt värdefull ur kulturmiljösynpunkt då det även utgör ett riksintresse för kulturmiljö, Smedstorps by [E22]. Smedstorp utgör en bymiljö med oskiftad dubbelgård. Gården ligger i ett väl hävdad, småbrutet odlingslandskap. Dubbelgården är kringbyggd med en stor mängd timmerbyggnader från 1700- och 1800-talen. I odlingslandskapet finns hägnadssystem av trä, stengärdesgårdar, odlingsrösen, äldre vägsystem, hävdade lövängar och hamlade askar.

Föllingsö herrgård, Tidervals kyrka och Smedstorps dubbelgård ingår även i Länsstyrelsens kulturminnesprogram för Kinda samt Ydre kommuner, K38 Föllingsö - Tommestorp, Kinda socken, K3 Tidervals kyrkomiljö, Kinda kommun och K34 Smedstorp m fl, Ydre kommun (Natur Kultur 1983).

Figur 2. Strömsborgs kvarn vid Pinnarpsbäcken år 1978. Foto: Kenneth Eklind.
Källa: Kvarninventeringen.

Under år 1978 utfördes en kvarninventering i Östergötlands län, vilken innefattade arkivstudier och okulära besiktningar. Originalhandlingarna finns på Östergötlands museum. Invid den aktuella delen av Pinnarpsbäcken dokumenterades Strömsborgs kvarn.

Den riksomfattande fornminnesinventeringen som bedrevs i Riksantikvarieämbetets regi utfördes i berört område under år 1947 med en revideringsinventering år 1980. Under fornminnesinventeringen var det vattenanknutna kulturarvet vanligtvis lågprioriterat. Vid Strömsborgs kvarn innebär det att inga forn- eller kulturlämningar finns registrerade i direkt anslutning till ån sedan tidigare.

Fornlämningssmiljö

I området kring Strömsborgs kvarn finns endast ett fåtal, sedan tidigare, registrerade forn- och kulturlämningar såsom exempelvis ett par fångstgropar, en milstolpe i trä samt Munkliden, en plats med tradition som berättar att en munk ramlat av sin häst och dödsats (Kisa 89:1, 99:1, 12:1 och 86:1).

Det historiska kartmaterialet visar att uppodlingsgraden ställvis varit något högre än idag i området. Detta medför att här sannolikt förekommer ett dolt kulturlandskap, främst bestående av förhistoriska boplatser och överodlade gravar på topografiskt fördelaktiga lägen. Den utbredda skogsbygden i området gör att det sannolikt även finns ett stort antal lämningar kopplade till skogsbruket.

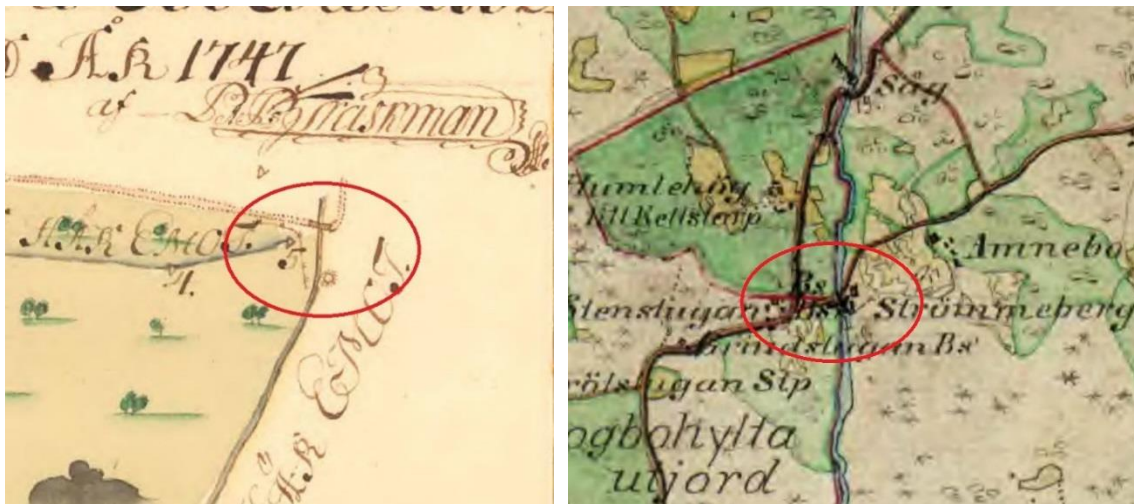
Den vattenanknutna kulturmiljön

Figur 3. Utdrag ur den digitala terrängkartan. Den kulturhistoriska utredningen berör Strömsborgs kvarn vid Pinnarpsbäcken. Det berörda området är markerat på kartan.

Kisa socken ligger i västra delen av Kinda kommun i Östergötlands län. Landskapet varierar mellan ett böljande odlingslandskap med åkrar och betesmarker samt skogsbygd. Det mycket kuperade och till stor del vattenrika landskapet med strömmande vattendrag var idealiskt för vattendrivna industrier. Det aktuella vattendraget rinner från sjön Välen i söder och mynnar ut i sjön Övre Fölingen i norr. Stora delar av bäcken slingrar sig fram genom skog. Norr om Strömsborg passerar den Humlehögsravinen som utgör en för Östergötland ovanlig geologisk formation. Cirka 800 meter norr om utloppet i sjön Välen ligger Strömsborgs kvarn (figur 3).

Figur 4. Till vänster utsnitt ur en karta från år 1747 som visar den äldsta kvarnen vid Strömsborg (LMS Akt D47-67:1). Till höger utsnitt ur häradsekonomiska kartan från åren 1868-77 som visar en kvarn på östra sidan av ån (RAK Akt J112-36-8).

I Pinnarpsbäcken vid Strömsborg har det funnits en kvarn sedan åtminstone mitten av 1700-talet. Enligt en karta från år 1747 har här funnits en kvarn tillhörande Vimantorp (LMS Akt D47-67:1). Även häradsekonomiska kartan från åren 1868-77 visar en kvarn på östra sidan av ån, vid Strömmeberg (RAK Akt J112-36-8). Vägen gick då norr om kvarnen. Enligt muntlig uppgift förstördes kvarnen i en brand i början av 1880-talet. På platsen finns idag lämningar efter kvarnen i form av en 14x4-6 meter stor stengrund (L2018:1217). Grunden ligger utmed östra sidan av bäcken. I anslutning till grunden finns en kvarnsten.

Figur 5. Bilden till vänster visar lämningen efter den äldsta kvarnen vid Strömsborg (L2018:1217). Bilden till höger visar kvarnstenen intill lämningen efter den äldsta kvarnen. Foto: Annelie Claesson.

Enligt kvarninventeringen från år 1978 byggdes år 1883 en ny kvarn, denna gång på västra sidan av bäcken. Enligt muntlig uppgift fick kvarnen, som drevs av tre turbiner, år 1898 ett nytt kvarnverk och en dammvall uppfördes. Dammvallen är densamma som idag. Vid samma tid lade man om vägen så att den gick över den nya dammanordningen. År 1929 byggdes kvarnen om och den vattenränna som gått från dammvallen byttes ut till en vattenledande trätub. Vattnet kom under en period att regleras med hjälp av plankor. År 1946 görs en sjösänkning uppströms dammen vilket försämrade förutsättningarna för kvarnverksamheten. År 1960 lades verksamheten ned. År 1992 renoverades kvarnen och nya dammluckor tillverkades av bevarade delar från renoveringen år 1929.

Figur 6. Bilden till vänster visar Strömsborgs kvarn med vattenränna. Foto: Annelie Claësson. Bilden till höger visar Strömsborgs kvarn år 1978. Foto: Kenneth Eklind. Källa: Kvarninventeringen.

Figur 7. Bilden till vänster visar dammvallen med väg vid Strömsborgs kvarn. Bilden till höger visar en av dammluckorna i trä vid Strömsborgs kvarn. Foto: Annelie Claësson.

Strömsborg är en komplett kvarnmiljö med kvarn från år 1883, kvarnbostad byggd på 1870-talet och flera uthus, varav ett knuttimrat. Idag är platsen ett privat fritidsboende och museum dit man får komma på besök efter avtalad tid.

Figur 8. Bilden till vänster visar kvarnstugan vid Strömsborgs kvarn. Foto: Annelie Claësson. Bilden till höger visar samma kvarnstuga år 1978. Foto: Kenneth Eklind. Källa: Kvarninventeringen.

Figur 9. Bilden till vänster visar ladugården vid Strömsborgs kvarn. Foto: Annelie Claësson. Bilden till höger visar samma ladugård år 1978. Foto: Kenneth Eklind. Källa: Kvarninventeringen.

Figur 10. Bilden till vänster visar det knuttimrade uthuset vid Strömsborgs kvarn. Foto: Annelie Claësson. Bilden till höger visar samma knuttimrade uthus år 1978. Foto: Kenneth Eklind. Källa: Kvarninventeringen.

Några hundra meter nedströms Strömsborgs kvarn, strax väster om väg 134, har enligt enskifteskartan från år 1815 en skvaltkvarn legat (LMS Akt D47-65:1). Idag finns inga synliga konstruktioner på platsen. Därmed registrerades platsen för skvaltkvarnen som uppgift om (L2018:1216). Cirka 100 meter norr om har enligt samma karta ytterligare en skvaltkvarn legat (LMS Akt D47-65:1). Inte heller här återfanns vid inventeringstillfället några synliga konstruktioner varför även denna plats för skvaltkvarn registrerades som uppgift om (L2018:1215). På platsen för skvaltkvarnen påträffades en möjlig kvarnsten.

Figur 11. Till vänster utsnitt ur enskifteskartan från år 1815 som visar de båda skvaltkvarnarna nedströms Strömsborgs kvarn (LMS Akt D47-65:1). Bilden till höger visar den möjliga kvarnstenen till en av skvaltkvarnarna (L2018:1215). Foto: Annelie Claësson.

Intill den norra skvaltkvarnen påträffades vid inventeringstillfället en kolbotten efter en resmila (L2018:1214). Kolbotten var rund och ursprungligen 10 meter i diameter. Tillgång på träkol var under lång tid väsentligt för både järnframställning och järnhantering. Sannolikt finns i trakten fler lämningar efter kolning.

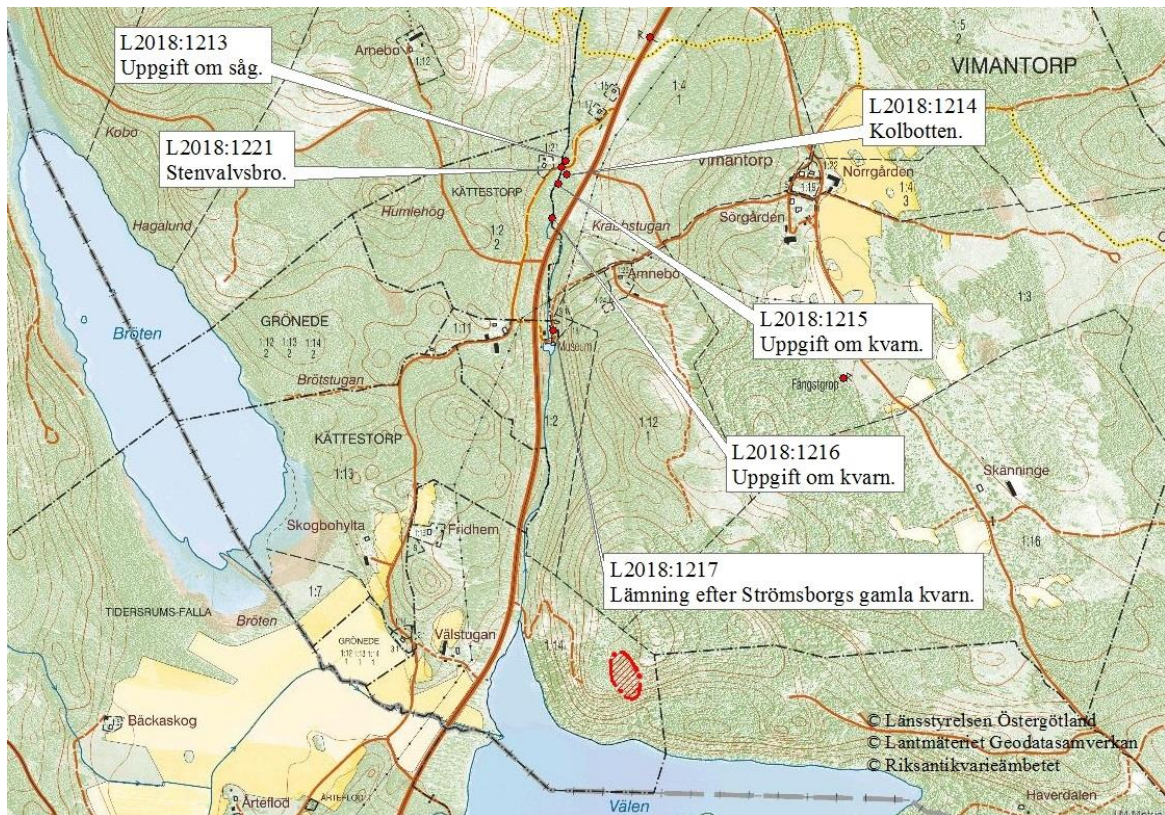
Norr om kolbotten är en stenvalsbro (L2018:1221). Stenvalsbron har ett valv och är 10 meter lång, 5 meter bred och 3 meter hög. Bron är uppbyggd av kallmurade, tuktade stenar. På vardera sida om bron är vägen kantad med så kallade stengardister. Bron används idag.

Figur 12. Till vänster utsnitt ur enskifteskartan från år 1815 som visar platsen för stenvalsbron samt en såg norr om bron (LMS Akt D47-65:1). Bilden till höger visar stenvalsbron (L2018:1221). Foto: Annelie Claësson.

Norr om stenvalvsbron har det legat en såg. Sågen kan ses på enskifteskartan från år 1815. Idag finns inga synliga konstruktioner på platsen varför platsen för sågen har registrerats som uppgift om (L2018:1213).

Figur 13. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över tre kvarnar, en såg, en stenvalvsbro och en kolbotten vid Pinnarpsbäcken. De lämningar som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen är markerade.

Kulturhistorisk bedömning

Vattnet har nyttjats av människor under alla tider för fiske, tvätt, transporter och inte minst för vattenkraft. Spåren efter människors vedermödor är många och varierade. Det kan röra sig om tämligen stora förändringar av vattendrag såsom rensningar och fördämningar för flottning, hyttor, kvarnar och andra småindustrier. Men även tillsynes obetydliga spår där endast ett par grundstenar eller en halverad kvarnsten vittnar om platsen för en skvaltkvarn, ålkista eller en bykstuga.

Redan under medeltiden började man bygga ut och utnyttja vattenkraften i mindre och mellanstora vattendrag. Detta innebar att dammar byggdes för att driva kvarnar, sågverk och andra vattenanknutna industrier. I och med bildandet av markavvattningsföretag under 1900-talet utgjorde dammarna ibland ett hinder och många sänktes av eller revs ut. De flesta av de kvarvarande dammarna i mindre vattendrag har byggts före tillkomsten av dikningsföretag (Klotz 2012).

Det är av stor vikt att bevara de vattenanknutna kulturmiljöerna så att värdefulla historiska samband kan tolkas och förstås i landskapet. Vid återställande av vattendrag i syfte att värna den biologiska mångfalden måste hänsyn tas till de kulturhistoriska lämningarna så att vattendraget även fortsättningsvis kan berätta sin historia. Kulturmiljövärden är i många avseenden en resurs som svårligen kan återskapas. Det som förstörs eller försvakas är borta för alltid.

Strömsborgs kvarn är en bevarandevärd kulturmiljö då den kan berätta något om de vattenanknutna verksamheter som pågått vid Pinnarpsbäcken och dess historia. Platsen förmedlar kunskap om människors livsvillkor under olika tider. Platsen innehar dessutom ett stort upplevelsevärde. En kulturmiljö som denna där de yttre iakttagbara strukturerna alltjämt kan förstås och upplevas är skyddsvärd. När anläggningarna tagits ur bruk har inte sällan dammar och liknande rivits ut. Detta gör att det ur kulturmiljösynpunkt är än mer angeläget att bevara de delar av kulturmiljön som trots allt är välbehållna och finns kvar.

Utredningen visar att kvarnen i Strömsborg tillhört Vimantorp vid Pinnarpsbäcken i Kisa socken. Kvarnen med dess omgivande miljö är en viktig plats ur kulturmiljösynpunkt. På platsen har det funnits en kvarn sedan åtminstone mitten av 1700-talet, vilket kan ses på en karta från år 1747. I början av 1880-talet brann kvarnen men byggdes strax därefter upp igen, denna gång på västra sidan om Pinnarpsbäcken. Kvarnen var i bruk fram till år 1960. Strömsborgs kvarn är en komplett kvarnmiljö med kvarn från år 1883, kvarnbyggnad från 1870-talet samt flera uthus. Idag är det ett privat museum som kan besökas efter avtalad tid. Norr om Strömsborgs kvarn har två skvaltkvarnar, en kolbotten, en stenvalvsbro och en såg legat. Samtliga lämningar, med undantag för kolbotten, kan ses på en karta från år 1815. Platsen har ett mycket högt estetiskt, vetenskapligt och pedagogiskt värde.

Platsen besöktes i fält den 10 april och 3 oktober år 2018.

Totalt har 6 lämningar registrerats i Fornreg.

Vid återskapande av bottenbiotoper och då sten och block planeras läggas i vattendraget ska dessa inte tas från anläggningar. Det är av största vikt att de kulturhistoriska lämningarna fortfarande kan ses, upplevas och förstås. Stenar som människan redan flyttat får ligga kvar och istället hämtas sten från annan plats. Icke att förglömma skyddas forn lämningar av Kulturmiljölagen (1988:950), vilket innebär att alla ingrepp inklusive att rubba eller täcka över dem kräver tillstånd.

Referenser

Tryckta källor

Natur kultur miljöer i Östergötland. Naturvårdsplan och kulturminnesprogram. Länsstyrelsen i Östergötlands län 1983. Linköping.

Otryckta källor

Bevarandeplan för Natura 2000-området Pinnarpsbäcken/Stenån SE0230390. Fastställd av Länsstyrelsen Östergötland 2016.

Gustafsson, P. 2006. *Biotopkartering av åtta vattendrag inom Östergötlands läns basinventering år 2006. Utvärdering med objektsbeskrivningar.* Ekologi.nu.

Klotz, E. 2012. *Kunskapsöversikt Kusten och skärgårdens avrinningsområde.* Arbetsmaterial mars 2012. Länsstyrelsen Östergötland.

Fornminnesregistret för Kisa socken.

Kulturmiljöregistret Fornreg.

Östergötlands museums topografiska arkiv
Kvarninventering i Östergötlands län, 1978.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Akt D47-67:1, Jordutbrytning, Årteflod nr 1, Kisa socken, 1747.

Akt D47-65:1, Enskifte, Vimantorp nr 1, Kisa socken, 1815.

Rikets allmänna kartverks arkiv

Häradsekonomiska kartan 1868-77, Tirserum, J112-36-8.

Tekniska uppgifter

Fastighet	Vimantorp 1:2 och 1:18
Socken	Kisa
Kommun	Kinda
Län	Östergötland
Registrerade forn- och kulturlämningar	L2018:1213, L2018:1214, L2018:1215, L2018:1216, L2018:1217 och L2018:1221
Koordinatsystem	SWEREF99
Typ av undersökning	Kulturhistorisk utredning
Ansvarig för utredning, dokumentation och rapport	Länsstyrelsen Östergötland Lantbruksenheten Annelie Claësson
Ansvarig för granskning och registrering i Fornreg	Länsstyrelsen Östergötland Kultur- och samhällsbyggnads- enheten Malin Svarvar
Länsstyrelsens dnr	535-4686-18
Rapport	2018:17
ISBN	978-91-7488-469-2
Uppdragsgivare	Länsstyrelsen Östergötland Naturvårdsenheten Linnea Holmstrand
Kostnadsansvarig	Länsstyrelsen Östergötland Naturvårdsenheten
Fältarbetstid	April och oktober 2018
Foto	Digitalt
Dokumentationsmaterialet förvaras	Länsstyrelsen Östergötlands Arkiv
Tryck	Länsstyrelsen Östergötland, 2018
Miljö- och återvinning	Tryckt på miljömärkt papper
© Länsstyrelsen Östergötland 2018	

Bilaga

Tabell över nyregistrerade forn- och kulturlämningar inom utredningsområdet

I fältet bedömning anges varje lokals antikvariska status. Enligt Kulturmiljölagen (1988:950) definieras fornlämningar som *varaktigt övergivna* lämningar efter människors verksamhet under *forna tider* och som tillkommit genom *äldre tiders bruk*. Av lagen följer att de enskilda lämningar som uppfyller rekvisiten ovan samt kan antas ha tillkommit före år 1850 är **fornlämningar**. Lämningar som kan antas ha tillkommit år 1850 eller senare och därmed inte bör ha ett omedelbart skydd enligt Kulturmiljölagen benämns **övriga kulturhistoriska lämningar**. Lämningar där den antikvariska statusen ej gått att avgöra genom okulär besiktning utan måste utredas vidare vid en eventuell exploatering bedöms vanligen som **möjlig fornlämning**. I Östergötland gäller detta även bebyggda bytomter. **Ingen antikvarisk bedömning (uppgift om)** anges för de platser som är kända genom historiska kartor, tidigare uppteckningar eller muntliga källor men där lämningar inte återfinns eller bedöms kvarligga.

Fornreg-nummer	Lämningstyp	Bedömning
L2018:1213	Träindustri	Uppgift om
L2018:1214	Kolningsanläggning	Övrig kulturhistorisk lämning
L2018:1215	Kvarn	Uppgift om
L2018:1216	Kvarn	Uppgift om
L2018:1217	Kvarn	Fornlämning
L2018:1221	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning

Länsstyrelsen Östergötland
Östgötagatan 3 581 86 Linköping
Växel: 010-223 50 00
E-post: ostergotland@lansstyrelsen.se

lansstyrelsen.se/ostergotland

Länsstyrelsen är en statlig myndighet som finns nära människorna i varje län. Vi är en viktig länk mellan människor och kommuner å ena sidan och regering, riksdag och centrala myndigheter å den andra. Landshövdingen är chef för Länsstyrelsen och har i uppdrag att följa utvecklingen och informera regeringen om länets behov.

LÄNSSTYRELSEN
ÖSTERGÖTLAND